

ZORXANA İDMAN NÖVÜ

Elnur Mustafayev

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.Bünyadov adına
Şərqləşmə İnstitutu, elnur.mustafayev88@mail.ru*

ZORKHANA – THE KIND OF SPORT

Summary

Zorkhana is an ancient sport reviving the spirit of courage and struggle. This sport is more widespread in the Middle East, particularly in Azerbaijan, Iran, Iraq and in other Muslim countries.

Despite the fact that the history of zorkhana is ancient, its development period began in the 16th century. During the reign of the Safavids and Gajars special centers named Zorkhana were built for trainings and competitions of athletes and fighters. In addition the fighters were treated with great respect by the state and the people and they were exempt from some taxes.

Zorkhana is a part of the Azerbaijan culture reflecting national and religious views and thoughts in sport. Despite being subjected to repression during Soviet government this kind of sport come back to a new life and developed after gaining independence of Azerbaijan Republic. Zorkhana is a member of the Association of National Sports and is given special care and attention from the state.

Keywords: *zorkhana, hercules, wrestling, Islam.*

ВИД СПОРТА ЗОРХАНА

Резюме

Зорхана древний вид спорта оживляющий в себе дух смелости и борьбы. Этот вид спорта более широко распространен на Ближнем Востоке, в частности, в Азербайджане, Иране, Ираке и в других мусульманских странах.

Не смотря на то, что история зорханы древняя, период ее развития началась в XVI веке. В годы правления Сефевидов и Гаджаров были построены специальные центры под названием Зорхана для тренировок и соревнований спортсменов и борцов. Кроме того, к Борцам со стороны государства и народа относились с большим уважением и они были освобождены от некоторых налогов.

Зорхана является частью Азербайджанской культуры, отражающая национально-религиозные взгляды и мысли в спорте. Несмотря на репрессию вернулась к новой жизни и развивалась после обретения независимости Азербайджанской Республики.

Зорхана входит в Ассоциацию Национальных Видов Спорта и уделяется особая забота и внимание со стороны государства.

Ключевые слова: *зорхана, богатырь, борьба, Ислам.*

Zəngin tarixə malik Azərbaycan qədim dövrlərdən bəri müxtəlif xalqların, dinlərin və mədəniyyətlərin həyat tapdığı ərazilərdən biri olmuşdur. Mədəniyyət beşiyi olan Azərbaycan Şərqlə-Qərblə, Avropa ilə Asiya qitələrinin kəsişməsində, xüsusən ipək yolu üzərində yerləşdiyi üçün fərqli adət-ənənələrə və inanclara sahib olan xalqların məskunlaşdığı nadir bölgələrdən olması ilə seçilmişdir. Azərbaycanda mövcud olan 80-ə yaxın etnik qruplar və səmavi və qeyri-səmavi dinlərin nümayəndələrinin yaşaması bu ərazinin multukultural dəyərlərə sadıq olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Sübut olaraq qədim tarixə malik olan xristianlara məxsus kilsələri, yəhudi sinoqoqlarını, müsəlmanların ibadət etdiyi məscidləri və ziyarət yerinə çevirdikləri müqəddəs ocaqları və zərdüştlərin tapındığı atəşgahları göstərmək olar.

Azərbaycan xalqının və mədəniyyətinin formalaşmasında bu ərazilərdə yayılmış dinlərin əvəzsiz rolu vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin və dövlətçilik ənənələrinin tam şəkildə təşəkkül tapmasında İslam dininin misilsiz yeri vardır. VII əsrdə Ərəbistan yarmadasında işıq üzü görən İslam dini 23 il ərzində möhkəmlənərək sürətlə bütün

yarmadanı əhatə etdi. Miladi VI əsrin sonları və VII əsrin əvvəllərində Bizanslılarla Sasanilər arasında gedən uzun müddətli müharibələr və hər iki dövlətin zəifləməsi İslam fəthləri üçün mübit şərait yaratmışdı. Qadisiyyə (636-cı il) və Nəhavənd (642-cı il) döyüşlərində Sasaniləri məğlub edən müsəlmanlar İran və Azərbaycana yiyələnərək böyük ərazilərə sahib olmağı bacarmışdılar. Tarixçilərin məşhur rəyinə görə İslam dini İran və Azərbaycan ərazilərində hicri 18-22, miladi 639-643-cü illərdən etibarən yayılmağa başlamışdır. (Təbəri 1995: I, 235), (Bəlazuri 1876: I, 255-256), (Əl-Əsir 1876: II, 235).

VIII əsrdə Azərbaycanda hakim dinə çevrilən İslam dini bu regionda yaşayan xalqların dini, mədəni, iqtisadi və siyasi həyatına rəng qatararaq xalqın formalaşmasına və dövlətçilik ənənələrinin möhkəmlənməsinə bir başa təsir göstərmişdir. Daha sonralar Azərbaycan özü də İslam mədəniyyətinin və müxtəlif elm sahələrinin inkişaf etməsində böyük pay sahibi olmuşdur. Belə ki, dini və rəşadət elmlərinin sistemləşdirilməsində və inkişaf etdirilməsində azərbaycanlı alimlərin böyük xidmətləri olmuşdur. Bu ərazilərdən çıxan alimlər Quran təfsiri, kəlam, hədis, fiqh, əxlaq, dilçilik sahəsi ilə bağlı sərəf, nəhv, bələğət həcminin fəlsəfə və məntiq kimi elm sahələrində tədris işləri ilə məşğul olmuş və qiymətli əsərlər yazmışdılar.

IX-XII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətində intibah baş verərək elm, memarlıq və digər mədəniyyət sahələri yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Bu zaman intervalında Azərbaycan ərazilərindən ibn Sinanın tələbəsi Bəhmənyar, məşhur filosof Eynul-Qüzzat Miyanəçi, dilçi alim Xətib Təbrizi, Xəmsənin sahibi Nizami Gəncəvi kimi böyük alimlər və ədəblər yetişmişdir.

XIII-XIV əsrlərdə Monqolların yaxın Şərqi, xüsusi ilə Azərbaycana işğalçı yürüşləri elmi-mədəni mühitə mənfi təsir göstərsə də tam olaraq bu regionda elmin inkişafına son qoya bilmədi. Bu dövrdə Azərbaycan dünya elminə böyük tövələr verərək Nəsirəddin Tusi, Həmdullah Qəzvini və Əbdur-Rəşid Bakıvi kimi məşhur alimlər yetişdirmişdir.

XVI əsrdə Səfəvi imperiyasının qurulmasından sonra Azərbaycan mədəniyyəti daha da çiçəklənərək elmin müxtəlif sahələrində əsərlər yazılmışdır. Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti illərində şair və filosof Məhəmməd Füzuli, tarixçi Həsən bəy Rumlu və İsgəndər bəy Munşi kimi bir çox alimlər yaşayaraq Azərbaycanın elmi-mədəni sahəsinə tövələr vermişdilər.

Zorxana Yaxın Şərqi və Hindistanda məşhurlaşmış və inkişaf etmiş qədim idman növlərindən biridir. Pəhləvanlıq güləşi hesab olunan zorxana bu ərazilərdə yaşayan xalqların dini və mədəni düşüncələrini xarakterizə edən bir idman sahəsidir. Zorxanayı tək-cə idman növü kimi deyil, həmçinin regionun milli və dini düşüncəsini ehtiva edən xalq mərasimi kimi də hesab etmək olar. Azərbaycan, İran və İraqda daha çox yayılan bu idman növü pəhləvanlıq sənətinin və mübarizə ruhunun mövcudluğunu ortaya qoyur. Bu idman növündə hər bir hərəkət məzmunludur və daxilində dərin mənaları daşımaqdadır. Pəhləvanlıq və mübarizə ruhu zəngin folklor nümunələrində güc, qüvvət və iradə rəmzi kimi qiymətləndirilir. Pəhləvan obrazı xalq yaddaşında məğlubedilməz və güc sahibi kimi canlanması, insanların döyüşkənlik ruhunu ifadə edərək düşmənlərə qarşı mübarizəni gücləndirir.

Zorxana iki kəlmənin birləşməsindən meydana gəlmiş mürəkkəb bir sözdür. Zor sözü ərəb dilində "zeyn", "vav" və "ra" hərflərinin birləşməsindən meydana gələn "zəur" və ya "zur" kəlməsidir. Bu sözün mənalarına gəlincə isə sinənin orta hissəsi, sinə sümüklərinin birləşdiyi yer, su quyusu qazanın sındıra bilmədiyi daş, yarpaq açmamış xurma ağacının budağı, ağıl, güc, qüvvət və sairə anlamları daşımaqdadır. (Fərahidi 2004: II, 770; Tureyhi 2008: III, 200; Lübnani 2006: II, 571). Xana sözü isə farsmənşəli olub ev, məskən, bölgü, dama, kvadrat mənalarını verir. Başqa isimlərə qoşularaq kitabxana, qıraətxana, dəftərxana kimi mürəkkəb söz əmələ gətirir. (AMEA 2006: II, 421; AMEA 1985: 684). Zorxana sözünün lüğəti mənası güc, qüvvət evi mənasını verməkdədir. Daha sonralar isə ağır idman məşğələlərinin və yarışlarının keçirildiyi yerlər üçün istifadə edilməyə başlandı. (AMEA 2006: IV, 689; AMEA 1985: 224). Belə ki, güləşlə məşğul olan idmançılar və pəhləvanlar zorxana adı verilən xüsusi mərkəzlərə yığılaraq məşq edir və yarışlar keçirirdilər. Daha sonralar bu idman növünə təlim və yarışların keçirildiyi

xüsusi məkanlarına verilən zorxana adını verdilər, həmçinin idamanın bu növünə pəhləvan güləşi də deyilməkdədir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, zorxana təkcə xüsusi hərəkətlərdən və məşqlərdən ibarət deyil, həmçinin dini rəmzlərdən və təlim vaxtı istifadə edilən dini motivli mətnlərdən təşəkkül tapmış bir idman növüdür. Zorxanada istifadə edilən dini mahiyyət daşıyan rəmzlərə və sözlərə diqqət yetirsək, bu idman növünün İslam dini ilə, xüsusən İslamın əsas məzhəblərdən biri olan Şiə məzhəbi ilə sıx bağlı olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu idman növünün dini tərəfi, Şiələrin birinci imam (Kuleyni 2008: 292; Mufid 2010: 2) kimi qəbul etdiyi Əli ibn Əbi Talibin (600-663) (İbn Səd 2001: III, 21; İbn Hişam 1990: 262) şəxsiyyəti və həyatı üzərində qurulmuşdur. Belə ki, qəhrəmanlıq və şücaət simvolu olan İmam Əli döyüşlərdə göstərdiyi misilsiz cəsarət və fədakarlıq yaddaşlara həkk olaraq dillər əzbərinə çevrilmişdir. İmam Əli Bədr, Ühüd, Xəndək, Xeybər və sairə döyüşlərdə həmin dövrün adlı-sanlı pəhləvanlarını və mahir döyüşçülərini təkbətək döyüşlərdə məğlub etməsi onun haqqında qəhrəmanlıq dastanlarının yaranmasına səbəb olmuş və müxtəlif şifahi xalq yaradıcılığının inkişafına öz müsbət təsir izini qoymuşdur. O cümlədən İmam Əlinin şəxsiyyəti və tarixdə sərgilədiyi qəhrəmanlıq zorxana idman növünün formalaşmasında öz dərin izlərini qoymuşdur. Belə ki, zorxanada təlim və məşqlər zamanı İmam Əli haqqında deyilən dastanlar və şeirlər bunu bir daha sübut edir.

Zorxana idman növünün tarixi 1501-ci ildən 1736-cı ilə qədər hakimiyyətdə olan, Azərbaycan, İran, Ermənistan, İraq, Əfqanıstan, Qərbi Pakistan, Türkmənistan və Özbəkistan ərazilərini əhatə edən Səfəvilər dövlətinə gedib çıxmaqdadır (Rumlu 1931: 244). Böyük bir ərazilərə sahib olan Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti illərində zorxana Azərbaycan, İran və İraqda geniş yayılaraq inkişaf etməyə başlamışdır. XVI əsrdən etibarən qeyd edilən bölgələrdə məşq və yarışlar keçirmək üçün zorxana adı verilən xüsusi məkanlar tikilərək pəhləvan və güləşçilərin ixtiyarına verildi. Fransız səyyahı Con Şarden Yaxın Şərqi səyahəti zamanı (1673-ci il) öz xatirələrində zorxana haqqında belə qeyd etmişdir: "Pəhləvanların məşq etdiyi yerlər zorxanalar adlanır. Zorxanalar əsasən əhalinin varlı təbəqəsinin və dövlət məmurlarının evlərində yerləşirdi. Bu idman növünə Pəhləvan güləşi də deyirlər." (Chardin 1988: 201). Başqa bir alman səyyah Karsten Nibur da zorxanaları təsvir edərək, onların qrafik şəkillərini və məşq zamanı istifadə edilən musiqilər haqqında məlumat vermişdir.

Zorxana idman növünün inkişafının kulminasiya nöqtəsi Qacarların hakimiyyəti illərinə (1796-1925) (Андреевского 1890: III, 383) təsadüf edir. XIX əsrdən etibarən bu idman növü sürətlə inkişaf edərək Azərbaycan və İranda geniş vüsət almışdır. Yüksək çinli məmurlar zorxana məşqlərinə qatılaraq yarışlarda iştirak edirdilər. Nəsrəddin şahın hakimiyyəti illərində (1848-1907) bir çox yüksək vəzifəli məmurlar və zəngin insanlar öz şəxsi hesablarına zorxanalar tikdirərək pəhləvanların istifadəsinə verirdilər.

Azərbaycanda mövcud olan zorxana mərkəzlərinə gəlicə isə XVI əsrə aid edilən İçəri Şəhər zorxanasını göstərmək olar. Bu zorxana binası Qız Qalası səmtində Buxari və Multanı adlı karvansaraları ilə yeraltı yollar ilə birləşdirilmişdi. Həmçinin Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində Gəncə, Şəki, Şirvan, Naxçıvan, Şuşa və başqa bölgələrdə tarixi XIX əsrə gedib çıxan zorxana mərkəzləri mövcud olmuşdur.

Pəhləvan güləşi hesab edilən zorxana idman növünün özünə məxsus qaydaları və təlim metodları vardır. Xüsusi hörmətə malik Mürşid adı verilmiş şəxs xeyir-dua edərək təlim və yarışların başlanmasını elan edir. Məşq zamanı İmam Əlinin qəhrəmanlığından bəhs edən dastanlar, qəzəllər və şeirlər deyilərək pəhləvanlarda ruh yüksəkliyi yaradılır. Bundan əlavə məşqlər müxtəlif dini motivli musiqi sədaları altında da keçirilir. Təlim zamanı qol və ayaq əzələlərini möhkəmləndirmək və rəqiblə güləş zamanı hazır vəziyyətdə olmaq üçün xüsusi məşq alətlərindən istifadə edilir. Misal olaraq 60-80 kq çəkisi olan, taxtadan hazırlanmış qapıyabənzər və xüsusi tutacağı olan Səngi adı verilmiş məşq alətini göstərmək olar. Bu alətin

vasitəsi ilə pəhləvanlar xüsusi qol hərəkətləri edərək sinə, qol və çiyin əzələlərini bərkidirlər. Bundan əlavə təlim üçün mil və kaman adı verilən idman alətləri də mövcuddur.

Digər idman növlərində olduğu kimi zorxana idman növünün də təcrübə və peşəkarlığa uyğun olaraq dərəcələri vardır. Bu idman növündə 9 dərəcə mövcuddur ki, hər dərəcə müəyyən olunmuş göstəriciləri və səlahiyyətləri daşıyır. Bu 9 dərəcə üç ildən 40 ilə qədər dövrü əhatə edir. Hər bir müvafiq dərəcə sahibi aşağıdan yuxarıya uyğun olaraq imtiyazlar və vəzifələr daşıyır.

Səfəvilər və Qacarların hakimiyyəti illərində zorxana pəhləvanlarına və güləşçilərinə yüksək hörmət bəslənilir və xüsusi titullar verilirdi. XVIII əsrin sonlarında Azərbaycan, İran və Hindistanda şöhrət tapmış maşağalı Hüseynqulu Hacı Mürsəl oğlu və onun yetirməsi "altı aylıq" ləqəbli Əbdüləli Axundov, Hüseynqulu Mirzə Haşim oğlu, balaxanlı Sap Pənci, bakılı Şabı oğlu Abdulla və başqaları zorxana idman sahəsində yüksək hörmət qazanmışdılar.

XIX əsrin sonları 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yetişmiş Sali Süleyman və Rəşid Yusifov kimi zorxana pəhləvanları dünyada məşhurlaşaraq xalq hörməti qazanmışdılar. London, Paris, Praqa, Roma və başqa Avropa şəhərlərində döyüşlər keçirən Sali Süleyman bütün rəqiblərini məğlub edərək "çempionların qənimisi" adını qazanmışdır. Sali Süleyman həmçinin Bakı, Tiflis, İrəvan, Gəncə və Dərbənd şəhərlərində özünə məxsus çıxışları ilə tamaşaçıları heyran qoyurmuş.

Bolşevik inqilabından sonra qurulan SSRİ-nin hakimiyyəti illərində repressiyaya məruz qalan tarixi idman növlərindən biri də zorxana idi. Zorxananın İslam dini ilə sıx bağlılığı və təlim zamanı istifadə edilən dini mahiyyət daşıyan şüarları bu idman növünün qadağan edilməsinə səbəb olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində bu idman növü xalq yaddaşında qalaraq daha çox milli bayramlarda yaşadılırdı. Belə ki, Novruz bayramında insanlar boş sahələrdə və meydanlarda yığılaraq, pəhləvanların göstərdiyi idman hərəkətlərinə baxır və onların bir-biri ilə güləşməsinə tamaşa edirdilər. Sovet rejimi süquta uğradıqdan sonra öz müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan Respublikası repressiyaya məruz qalmış bir çox adət-ənənələrə və qədim tarixə malik olan bir çox milli idman növlərinə həyat verdi. 1990-cı ildə Milli İdman Növləri Assosiasiyası yaradılaraq altı milli idman növü milli güləş, atüstü milli idman oyunları, nərd, mütəhərrik oyunları, zorxana və serim güləşi daxil edildi. 1992-ci ildən etibarən milli oyunlar bədən tərbiyəsi proqramına salınmışdır. Azərbaycan milli idman növü olan Zorxana və pəhləvan güləşi 2007-ci ildən Beynəlxalq Zorxana İdman Federasiyalarının (BZİF) üzvüdür. 52 dövlətin daxil olduğu BZİF tərəfindən keçirilən bütün yarışlarda Azərbaycan milli yığması iştirak edərək yüksək yerləri əldə etmişdir. 2007-ci ildə keçirilən Avropa çempionatında pəhləvan güləşi üzrə Azad Cəfərov və Asif Namazov 1-ci yeri tutmuşdur. 2008-ci ildə Koreya Respublikasında keçirilən Avropa Zorxana İdman Konfederasiyasının hesabat seçki konfransında Xanlar Qurbanov Federasiyanın vitse-prezidenti və texniki komitəsinin sədri seçilmişdir. 2009-cu ildə zorxana və pəhləvan güləşi üzrə keçirilən I Dünya kuboku yarışında Vüqar Qurbanov ağır çəki dərəcəsində bütün rəqiblərinə qalib gələrək birinci yerə layiq görülmüşdür. BZİF tərəfindən Vüqar Qurbanova "Cahan Pəhləvanı" adı verilmiş və "Qızıl Bazubənd"lə təltif edilmişdir. 2010-cu ildə ilin ən yaxşı federasiyası Azərbaycan Zorxana İdman Federasiyası, ən yaxşı pəhləvanları isə Vüsal Cavadov və Tural Əliyev seçilmişdir.

Nəticə

Zorxana qədim idman növlərindən biri olub, Azərbaycan, İran və İraq ərazilərində daha geniş vüsət almışdır. Pəhləvanlıq ruhiyyəsini özündə təcəssüm edən zorxana, yayıldığı regionun dini-fəlsəfi görüşlərini özündə ehtiva etməkdədir. Bu idman növündə təkə cismani hazırlıq deyil, həmçinin mənəvi aləmə də diqqət yetirilərək, inkişaf etdirilir. Zorxana idman növünün tarixi Səfəvi dövlətinin mövcud olduğu illərə gedib çıxmaqdadır. Belə ki, Səfəvi dövləti qurulduqdan sonra bu idman növü sistemləşdirilərək dövlət dəstəyi almışdır. XVI əsrdən etibarən Səfəvi dövlətinin tərkibində olan ərazilərdə, pəhləvanların və güləşçilərin məşq etmək və yarışlar keçirməsi üçün zorxana adı verilən xüsusi məkanlar inşa edilməyə başlanılmışdır.

Məşq və təlim zamanı xüsusi bədən hərəkətləri ilə yanaşı dini anlam kəsb edən rituallardan və mətnlərdən istifadə edilir. İslam dini ilə sıx bağlı olan zorxana qəhrəmanlıq və şücaət kimi müsbət xüsusiyyətləri özündə simvolizə edir. Məşq zamanı oxunan mətnlər daha çox İmam Əlinin döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlardan və fəzilətlərindən bəhs edir. Bu idman növünün formalaşması Səfəvilər dövründən başlasa da inkişafının ən yüksək nöqtəsi Qacarların hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Bu dövrdən etibarən zorxana ilə təkcə pəhləvanlar deyil, həmçinin zəngin və yüksək çinli məmurlar da məşğul olurdular. Zəngin insanlar şəxsi zorxanalar inşa etdirərək məşq edib, yarışlar keçirirdilər. Səfəvilər və Qacarların hakimiyyəti illərində zorxana pəhləvanları yüksək hörmətə və dövlət tərəfindən xüsusi imtiyazlara sahib idilər. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra repressiyaya məruz qalan qədim folklor nümunələrindən biri də zorxana idman növü olmuşdur. Bu idman növünün qadağan olunmasının əsas səbəbi isə din ilə sıx bağlı olması idi. Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra zorxana ikinci dəfə həyat taparaq inkişaf etməyə başladı. Müstəqillikdən sonra zorxana milli idman növləri siyahısına daxil edilmiş və 2007-ci ildən etibarən Beynəlxalq Zorxana İdman Federasiyalarının (BZİF) üzvü seçilmişdir. Son illərdə keçirilmiş beynəlxalq zorxana çempionatlarına qatılan Azərbaycan pəhləvanları peşəkarcasına iştirak edərək yüksək yerləri tutmağı bacarmışdılar. Hal-hazırda Azərbaycan dövləti tərəfindən zorxana idman növünə xüsusi qayğı göstərilərək, inkişaf etdirilməkdədir.

Qaynaqlar:

1. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri (1995). Tarix-ər-rusul val-muluk.
2. Əhməd əl-Bəlazuri (1876). Futuh-əl-Buldan.
3. İbn əl-Əsir (1876). əl-Kamil fit-Tarix
4. Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi (2004). Kitab-ul-eyn
5. Fəxrəddin Tureyhi (2008). Məcmə-ul-Bəyan
6. Əllamə Səid Şərtuni əl-Lübnani (2006). Rəvatib-ul-Məvarid
7. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu (2006). Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti
8. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu (1985). Ərəb və Fars sözləri lüğəti
9. Şeyx Məhəmməd əl-Kuleyni (2008). Usul əl-Kafi
10. Şeyx Mufid (2010). əl-İrşad
11. İbn Səd (2001). ət-Təbəqat
12. İbn Hişam (1990). Siratu ibn Hişam
13. Həsən bəy Rumlu (1890). Əhsən ət-Tarix
14. Sır Jhon Chardin (1988). Travels in Persia
15. И.Е. Андреевского (1890). Энциклопедический словарь